

**Анексія та інкорпорація Західної України
Радянським Союзом 1939—1941 рр.:
етнополітичний аспект**

Радянська агресія проти Польщі здійснювалася спочатку вповні в ідеологічно-пропагандистському форматі революційної війни. Звиклим до комуністичної риторики радянським масам та військам Червоної армії пояснювали сенс вступу СРСР у війну завданням “співдії повсталим робітникам і селянам Білорусії, України й Польщі в поваленні гніту їхніх віковичних ворогів — поміщиків і капіталістів” та метою не припустити захоплення території Західної України і Західної Білорусії Ні-меччиною”¹⁰⁷.

В одному з перших наказів Військової ради Білоруського фронту наголошувалося: “Польські поміщики й капіталісти поневолили робітничий люд Західної Білорусії та Західної України ... насаджують національний гніт і експлуатацію ...кинули наших білоруських і українських братів у м’ясорубку другої імперіалістичної війни. Національний гніт і поневолення трудящих призвели Польщу до воєнного розгрому. Перед пригніченими народами Польщі постала загроза повного розорення і винищення з боку ворогів. У Західній Україні та Білорусії розгортається революційний рух. Почалися виступи й повстання білоруського та українського селянства в Польщі. Робітничий клас і селянство Польщі об’єднують свої сили”¹⁰⁸.

Надалі “співдія” органічно перетворилася на “визволення”, і це гасло стало відігравати основну роль у пропагандистському забезпеченні радянської інтервенції та мало здебільшого революційно-класове, ніж етнічне, наповнення. Попри розгорнуту радянською пропагандою кампанію, події, які відбувалися у вересні 1939 р. на теренах Західної України, навряд чи можна було кваліфікувати як революційні. З великою натяжкою вони підпадають і під визначення “революції з-за кордону” чи імпорту революції, як їх подекуди називали західні вчені¹⁰⁹. Хоча вступ Червоної армії до регіону і супроводжувався типовими для більшовиків гаслами класової боротьби, однак ніякої творчості мас тут не припускалося. Радянські уповноважені досить рішуче припиняли будь-які місцеві революційні ініціативи (наприклад, створення ревкомів) і суворо дотримувалися визначених нагорі способів і форм переходу до нового суспільного ладу¹¹⁰. Радянська інвазія фактично мала на меті анексію західноукраїнської території та інкорпорацію її відповідно до радянської моделі за заздалегідь складеним планом¹¹¹.

Механізм анексії західноукраїнських земель сталінська влада почала налаштовувати ще напередодні їхнього приєднання. Провідну роль у цьому мали відігравати силові структури — Червона армія та НКВС. 8 вересня 1939 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія за-

пропонував керівникам наркоматів внутрішніх справ Української та Білоруської РСР приступити до створення спеціальних оперативних чекістських груп (5 груп по 50—70 осіб у КОВО, 4 групи по 40—50 осіб у БОВО із додаванням до кожної з них по одному батальйону (300 осіб) прикордонників)¹¹². Напередодні вступу до Західної України їм було наказано в міру просування частин Червоної армії територією Польщі встановлювати контроль над банками, друкарнями, архівами (передусім військовими та жандармськими), а також проводити арешти членів польського уряду, керівників держави, опозиційних політичних рухів, викриття підпілля, повстанців і т. ін. Керівникам спецгруп належало входити до складу тимчасових органів влади на зайнятих територіях¹¹³.

Проте безпосередньо завдання формування на західноукраїнських та західнобілоруських землях органів влади, так само як і забезпечення організації та проведення в них плебісциту за приєднання до СРСР, покладалося на Червону армію, зокрема її політичні органи. Саме останні одразу ж після вступу радянських військ до населених пунктів поряд з розгортанням агітаційної роботи мали організувати нові владні структури та підбирати до них лояльні кандидатури. 18 вересня 1939 р. Політичним управлінням Українського фронту було видано інструкцію політпрацівникам щодо специфіки діяльності по налагодженню місцевих органів влади на приєднаних територіях¹¹⁴. 29 вересня командуючий Українським фронтом С.Тимошенко у зверненні “До трудового населення Західної України” відзначив нагальну потребу приступити до формування нових органів влади та управління — Тимчасових управлінь у містах і повітах, Селянських комітетів у волостях і селах¹¹⁵. За спеціальною постановою Військової ради Українського фронту почалося також створення обласних Тимчасових управлінь з центрами у Львові, Станіславові, Тернополі та Луцьку, яким належало здійснювати керівництво міськими, повітовими управліннями й селянськими комітетами¹¹⁶. Вже до 2 жовтня 1939 р. для роботи у новостворюваних владних структурах Західної України ЦК КП(б)У було направлено 240 відповідальних працівників, ЦК ЛКСМУ — 142, з кадрів резерву ПУ РСЧА було виділено 80 осіб¹¹⁷. До 5 жовтня для роботи на території Західної України зі складу Українського фронту було демобілізовано 1 тис. комуністів та 500 комсомольців¹¹⁸.

1 жовтня 1939 р. політбюро ЦК ВКП(б) було прийнято постанову щодо проведення 26 жовтня 1939 р. Народних Зборів, яким належало узаконити новий територіально-правовий та суспільно-політичний устрій Західної України (питання про входження до складу СРСР, націоналізацію земель і засобів виробництва, утворення радянських органів влади тощо)¹¹⁹. Вибори до зборів мали проводитися на основі

загального, рівного й прямого виборчого права при таємному голосуванні. Право голосу отримували всі мешканці Західної України по досягненні ними 18 років, незалежно від національності, віросповідання, освіти, соціального, майнового стану тощо. За встановленою нормою один депутат мав обиратися від 5 тисяч осіб¹²⁰. Право висувати депутатів до Народних Зборів надавалося тимчасовим управлінням, селянським комітетам, робітничій гвардії, зборам робітників підприємств. “Довірені особи” надалі мали узгодити на окружних нарадах єдину кандидатуру по окремому округу. На весь процес висування і реєстрації кандидатів відводилося лише чотири дні (з 14 по 17 жовтня). Ясна річ, за таких умов виборцям досить важко було зорієнтуватись у правилах голосування та визначитись з кандидатурами. “Полегшити” населенню процедуру голосування належало армії. 3 жовтня 1939 р. начальник Політуправління РСЧА Л. Мехліс направив у війська директиву, в якій викладались основні завдання політorganів під час виборчої кампанії¹²¹. 6 жовтня Положення про вибори до Народних Зборів Західної України було видане Військовою радою Українського фронту¹²². В ньому підкреслювалось, що всі політвідділи військ фронту повинні взяти активну участь у підготовці й проведенні виборів та звітувати про це перед вищим керівництвом¹²³. За постановою Військової ради Українського фронту також було створено “Комітет з організації та проведення виборів до Українських Народних Зборів”¹²⁴. Водночас Політуправлінням фронту було видано “Пам’ятку агітатору для роботи серед населення з підготовки до виборів депутатів Народних Зборів Західної України”, в якій відзначалась необхідність роз’яснення західноукраїнському населенню здобутків радянської влади — права на працю і на відпочинок, матеріальне забезпечення, освіти рідною мовою¹²⁵. Агітатори мали також акцентувати увагу виборців на перевагах радянської демократії — гарантовані законом свободу слова, друку, зібрань і мітингів, вуличних ходів і демонстрацій тощо. Кількість армійських політпрацівників, які виявились задіяними в підготовці та проведенні виборів до Народних Зборів Західної України, була значною. Український фронт виділив 7200 агітаторів, голів 148 окружних і 848 дільничних виборчих комісій¹²⁶. Втім, участь останніх у виборах не обмежувалася лише агітацією. Чимало зусиль спрямовувалось і на виявлення “класово-ворожих елементів” та недопущення цих останніх до виборів. Так, за повідомленням одного з військових документів, у с. Буряк “класово-ворожі елементи” спробували висунути свою кандидатуру до Народних Зборів. Проте з “допомогою” агітаторів 36-ї танкової бригади її кандидатура була провалена, натомість висунута кандидатура доньки місцевого незаможного селянина¹²⁷.

Слід зазначити, що напередодні виборчої кампанії спроби розго-рунути агітацію за своїх кандидатів намагалися робити й альтернатив-

ні більшовикам політичні сили краю. “Націоналістичні партії поширені повсюди, — повідомлялося в одному з військових документів, — класово-ворожий елемент провадить роботу з метою підризу виборів задля своїх контрреволюційних цілей”¹²⁸. “Ведеться інтенсивна контрреволюційна робота, — зазначалося в іншому документі. — Потрібне серйозне втручання НКВС”¹²⁹.

За офіційними даними, у виборах до Народних Зборів Західної України, які проходили з 22 по 26 жовтня 1939 р., взяло участь 92,8 % виборців регіону¹³⁰. Хоча процедура виборів і мала вигляд народного волевиявлення, насправді цей процес цілком і повністю контролювався радянськими військовими та політичними органами. Під пильним наглядом останніх проходило обирання кандидатів у депутати Народних Зборів, при цьому альтернативні більшовикам політичні сили практично були позбавлені легальної можливості конкурувати з запропонованими “місіонерами в підкутих чоботях” кандидатами. У поширюваних військовими агітаторами офіційних передвиборчих гаслах альтернативні більшовикам партії проголошувались “контрреволюційними”. “Тільки одна партія більшовиків є вірною інтересам трудящих усього світу”, — зазначалося в одному з таких гасел. “Пепеєсівці, ундівці, сіоністи, поалейціоністи, бундівці — прибічники поміщиків, капіталістів та польських панів — зрадники інтересів трудового народу”, — наголошувалось у іншому. Отже, кандидатами в депутати до Народних Зборів України було висунуто 98 членів ВКП(б) — громадян СРСР, а також 81 кандидат від колишньої Комуністичної партії Західної України. Від усіх інших численних місцевих партій (тільки в містечку Бірка їх існувало більше десятка) було висунуто 51 представника. Основну масу обраних (1265 осіб) склали позапартійні¹³¹. Переважну більшість обраних становили українці (92,2 %). Натомість поляки, які склали 27 % мешканців краю, отримали лише 3 % депутатських голосів, євреї (10,6 % населення) — 4,3 %¹³².

Хоча вибори в цілому пройшли за сценарієм більшовицького керівництва, все ж значна частина населення виявила своє негативне ставлення до них. Майже 700 тисяч потенційних виборців або взагалі не з’явилися на дільниці, або голосували проти висунутих кандидатів¹³³. Подекуди опозиційні політичні сили вдавалися до спроб зірвати проведення організованих більшовиками виборів. Це стосувалося, наприклад, українських і польських націоналістів, які, не обмежуючись антирадянською агітацією, вчиняли подекуди й дійовий спротив. Поширеним явищем стала, зокрема, заміна радянських прапорів на виборчих дільницях на українські, синьо-жовті (останні в радянських військових документах називалися “петлюрівськими”). Поляки вивішували свої біло-червоні прапори, герби з білим орлом, листівки з написами “Niech Zyje Polska!” Водночас і перші, і другі псували

портрети радянських вождів, іншу наочну агітацію більшовиків. Наприклад, в ніч з 20 на 21 жовтня на виборчій дільниці по вулиці Малиновського у Рівному було зірвано червоний прапор та розірвано портрети Сталіна й Ворошилова; українські прапори було вивішено в с. Новоселки Дядьківського повіту на Рівненщині, на цукровому заводі у с. Бабин, де директором, за радянськими даними, був “колишній петлюрівець”, та ін.¹³⁴

Як повідомлялося в радянських військових документах, агітація українських націоналістів під гаслом “Хай живе (Західна) самостійна Україна!” знаходила підтримку серед частини місцевого українського населення. У м. Берестечко на Волині під час мітингу, організованого радянськими військовими, з натовпу було чуто вигуки: “Ви — московські наймити. Так не вийде, як ви гадаєте. Вам усім буде куля в лоба”¹³⁵. На деяких виборчих дільницях (причому не тільки в селах, але й у містах) запропоновані “радянцями” кандидати так і не були обраними. Так сталося, зокрема, на соляному заводі у Болехові на Івано-Франківщині¹³⁶. Відзначалися також випадки збройних виступів проти нової влади та її прихильників. 22 жовтня 1939 р. у с. Радмиш на Рівненщині 50 молодих людей (українських націоналістів) погрозували розстрілом тим, хто піде голосувати. 30 з них були негайно заарештовані НКВС, інші, очевидно, встигли сховатися¹³⁷. У с. Ленгин Надвірнянського повіту в приміщення, де проходили збори з приводу виборів, увірвалися близько 100 озброєних осіб з вигуками “Геть комунізм — даєш Гітлера!”. Ними було вбито місцевого міліціонера, спалена хата голови сільського комітету. Присутнім на зборах представнику ЦК КП(б)У, голові Тимчасового управління Надвірної та деяким іншим керівникам довелося переховуватися¹³⁸. Прибулі до села спецоргани невдовзі заарештували 27 осіб та конфіскували 4 кулемети¹³⁹. У с. Диліїв на Станіславщині члени УНДО обстріляли міліціонерів та голову сільського комітету. Ватажка нападників енкаведистам вдалося заарештувати, проте невдовзі його було відбито своїми¹⁴⁰. Траплялися під час виборів випадки побиття про-радянськи налаштованих селян (с. Новоселівка на Рівненщині), розгрому виборчих дільниць (с. Кустове на Станіславщині)¹⁴¹. Останнє, втім, не мало масового характеру.

Про несприйняття частиною українського населення радянської влади засвідчували й інші факти. У виборчих бюлетенях нерідко зустрічалися викреслювання нав’язаних кандидатів, написи на кшталт “За самостійну (Західну) Україну!”¹⁴², “З Богом хочу жити. Хай згине комунізм”¹⁴³, “Геть комуністів!” та ін.¹⁴⁴ Фіксувалися іноді й факти пронимецьких симпатій. У с. Дубовці на Тернопільщині було вилучено 40 виборчих бюлетенів із написами “Ми за Гітлера”, “Хай живе канцлер Гітлер”¹⁴⁵. Бюлетень із написом “Хай живе Гітлер, який визволив з ярма!” було кинуте до виборчої урни в с. Воля Старинська¹⁴⁶.

Щодо польського населення, то воно здебільшого не брало участі у виборах. Ті ж, хто заповнював бюлетені, також нерідко робили на них “контрреволюційні надписи” типу “За польський уряд!”, “За польську хлопію робітничу (людово-роботничу)!” та ін.¹⁴⁷

У цілому вибори призвели до подальшого загострення ситуації в регіоні, посилення антагонізму на соціальному й національному ґрунті. Крім погіршення польсько-українських стосунків, доволі помітним на приєднаних західноукраїнських землях стало зростання антисемітизму, який мав під собою виразно політичне підґрунтя.

20—21 жовтня 1939 р. у м. Костопіль з’явилися прокламації, які закликали: “Увага, українці! Не накладайте жидівського ярма собі на шию. Схаменіться!”¹⁴⁸ Листівки із закликом “бити євреїв” було вилучено і в Тернополі¹⁴⁹. Армійські документи в цей період нерідко відзначали настрої ототожнення частиною місцевого населення нової влади з владою євреїв. Характерний у цьому відношенні приклад було зафіксовано в с. Ощадне. Спостерігаючи за піднесеним вітанням Червоної армії з боку бідняків-односельців, один із заможних селян з обуренням кинув: “Ви ледацюги, вас треба розстріляти. Ви чекаєте на те, що вам єврейська влада щось дасть, — не очікуйте”¹⁵⁰.

Однак, попри всі ексцеси, в цілому вибори до Народних Зборів не розчарували їхніх організаторів. Задоволеними своєю діяльністю були й армійські політпрацівники. “Політапарат і партійні органи, — підсумовував начальник політвідділу 36-ї легкої танкової бригади батальйонний комісар Земляний, — із завданням забезпечення вірного ходу виборів впоралися”¹⁵¹. Останнє продемонстрували й Народні Збори, які проходили 26—28 жовтня у Львові. Їх учасники одногосно висловились і за встановлення радянської влади, і за возз’єднання Західної України з УРСР, і за націоналізацію землі та промисловості та ін. 1 листопада 1939 р. Верховна Рада СРСР затвердила рішення Народних Зборів. З цього часу приєднання західноукраїнських земель до СРСР набуло легітимного вигляду.

А невдовзі було проведено вибори й до місцевих органів влади. Як і раніше, вагому роль у цьому відіграли військові. Чимало з них було обрано до владних структур регіону. Наприклад, у виборах до місцевих рад народних депутатів, які проводились навесні 1940 р. на Львівщині, активно було задіяно 4-й механізований корпус (командуючий — генерал А. Власов). Його представниками було організовано 111 виборчих округ, 43 виборчі дільниці, для обслуговування яких було направлено 996 військовослужбовців. Крім того, політорганами корпусу для участі у виборчій кампанії було направлено 1005 агітаторів. У результаті виборів серед 127 обраних депутатів 71 становили військовослужбовці корпусу¹⁵².

Перебравши військовим шляхом західноукраїнські землі, надавши вигляду легітимності їх вступу до СРСР, сталінський режим приступив до активної радянської — здійснення комплексу соціально-економічних, політичних, національно-культурних та репресивно-каральних заходів, спрямованих на інкорпорацію приєднаних територій.

За умов розпалення війни в Європі радянська влада була вкрай зацікавлена у лояльності якомога ширших верств населення регіону. Однак цього не сталося. Більше того, поряд з боротьбою проти “класових ворогів” радянським інтеграторам довелося “вирішувати” в Західній Україні й проблему “нелояльних націй”. Ішлося насамперед про значну частину поляків і місцевих німців, румунів, які, на відміну від поважної більшості українців та євреїв, не зустрічали Червону армію увігнутими брамами. Ясно, що за цих обставин своєрідним внутрішнім союзником нової влади мали стати саме українці, звільнені, як наголошувала радянська пропаганда, не лише “з-під буржуазно-поміщицького ярма польської (чи то румунської) держави”, але й “з-під національного гніту польського (румунського) колоніального правління”.

Розпочата більшовицьким керівництвом на землях Західної України “політика українізації” одразу ж набула вигляду деполонізації — ліквідації звичного за минулих часів польського політичного, економічного та культурного домінування. Вже під час виборчої кампанії армійські політпрацівники наполегливо, хоча здебільшого в прихованій формі, пропонували українському населенню змінювати польські написи на будинках, крамницях на українські, добиватися переведення викладання в змішаних школах на українську мову та ін. Показово, що, вимагаючи від політпрацівників підіймати в польсько-українських селах питання про зняття всіх написів польською мовою і т. ін., радянське військово-політичне керівництво рекомендувало “лише підказувати про необхідність таких заходів”, здійснювати їх мали самі українські селяни¹⁵³. Так само за рекомендаціями та сприянням військових у місцеві органи влади під час виборів до Народних Зборів головним чином обиралися українці, навіть у тих населених пунктах, де вони становили меншість¹⁵⁴. Подекуди, щоправда, в місцях компактного проживання українців політоргани пропонували їм кандидатами для висунення депутатами у Народні Збори представників інших національностей, що призводило до конфліктних ситуацій. Так, у с. Владимирівка Ковельського повіту селяни вимагали зняти запропоновану їм зверху кандидатуру. “Ми хочемо свою людину, — обурено наполягали вони, — а не 20-літню дівчину-єврейку”¹⁵⁵.

Після затвердження більшовицької влади з’явилися численні українські газети, школи, вузи, театри. У Львові навіть було заснова-

но філію Української Академії наук. Натомість під маркою “реакційності та буржуазності” почалося закриття переважної більшості польських культурних установ. Потужний осередок польської культури Львівський університет було перейменовано на честь Івана Франка, а викладання переведено українською мовою. Професори, які відмовлялися читати лекції українською, мали звільнитися з роботи. Всілякими шляхами витіснялась також польська політична та економічна еліта. Разом із тим прискорювався процес фізичної українізації міст: напередодні німецького нападу кількість українців в них зроста з 18,6 % до 29,2 %¹⁵⁶.

Проте невдовзі стало очевидним, що радянська українізація в Західній Україні, так само як у минулому в Східній Україні, переважно була націлена на “розукраїнення українською”. Першим провісником цього стало нищення (як правило, у формі “саморозпуску”) таких надзвичайно популярних і досить впливових центрів українського культурного життя, як Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, Просвіта та ін. Створювані замість них нові культурно-освітні осередки, будучи формально національними, були спрямовані на виховання населення у дусі комунізму, “пролетарського інтернаціоналізму”, а отже, заперечення національного патріотизму як вияву буржуазності.

На відміну від процесів, що відбувались в УСРР за часів національної реформи 20-х рр., місцеві українські кадри значною мірою виявились незадіяними в керівних органах влади, передусім на рівні областей та великих міст. Відповідальні посади заповнювались партійними та радянськими функціонерами зі Сходу, кількість яких постійно зростала. Як повідомлялося в травні 1940 р. на XV з’їзді КП(б)У, до приєднаних українських земель за півроку було направлено понад 14 тисяч партійців¹⁵⁷. Під час листопадового (1940 р.) пленуму ЦК КП(б)У начальник відділу кадрів Центрального комітету М. Співак повідомив про підготовку ще 40 тисяч партпрацівників для відправки до західних областей України, а також Молдавії, Акерманської, Чернівецької областей¹⁵⁸. Надіслані зі сходу більшовицькі кадри, заповнюючи керівні посади в радянських та партійних органах, забезпечували також постійне зростання чисельності місцевих організацій КП(б)У. Як звітував на вищезгаданому пленумі секретар Рівненського обкому партії Бегма (був відряджений з Київського обкому партії), упродовж року парторганізація Рівненщини зроста майже у десять разів (з 400 до 3969 осіб), і абсолютну більшість з них склали комуністи, які прибули з Великої України (3169 осіб)¹⁵⁹.

Слід зазначити, що надіслані зі Сходу комуністичні кадри в цілому погано інтегрувались в місцевий соціум. Незнання чи погане знання української мови, необізнаність зі специфікою регіону, нарешті, елементарна неосвіченість та некультурність (відправляли на захід, як правило, не найкращих) нерідко справляли на населення прикре

враження. Втім, якісні характеристики новоспеченої компартійної еліти Західної України значною мірою відповідали загальному стану КП(б)У наприкінці 30-х — на початку 40-х рр. Показово, що в 1940 р. 70 % членів КП(б)У мали лише початкову освіту або взагалі не мали освіти¹⁶⁰. Брак політичної культури, низький освітній та культурний рівень фактично перетворювали правлячу партію на партію організованого натовпу. Такій партії відповідав і стиль політичного лідерства її керівників. Вульгарний популізм, культурне невігластво, використання в мові просторічної говірки або й брутальної лайки — все це, на думку пролетарських вождів, мало підкреслювати генетичний зв'язок “верхів” з масами. Уособленням типу такого лідера в Україні був перший секретар КП(б)У М. Хрущов — виходець з народу, не позбавлений гострого природного розуму, міцної хватки й відвертого популізму¹⁶¹. Такий образ “партійного вождя” прагнули наслідувати й створювати партійні функціонери нижчих рівнів — зокрема і на Заході України.

Однією з особливостей кадрової політики радянської влади на приєднаних територіях стало незвичне за умов польського правління призначення до місцевих органів влади значної кількості євреїв. Сподіваючись на сприятливе вирішення за нових умов соціального та національного питання, певні прошарки єврейства (передусім представники лівих партій та біднота містечок) взяли активну участь в організованих у вересні 1939 р. тимчасових органах влади. Суттєве збільшення євреїв у владних структурах усіх рівнів до певної міри пояснювалось, з одного боку, високою часткою їх серед кадрів, надісланих зі Сходу для партійної та радянської роботи в органи НКВС, суд, прокуратуру тощо, а з іншого — активною позицією місцевого єврейства, так званих “висуванців”, які почали заступати місця, звільнені представниками польської еліти. Питання про національний склад і зокрема участь єврейства у владних та управлінських структурах західноукраїнського регіону до цього часу недостатньо розроблене вітчизняною історіографією. Втім, можна припустити, що ситуація в цьому відношенні була аналогічна тій, яка склалася в цей період у Західній Білорусії. За даними дослідника Є. Розенблата, наприкінці 1940 р. у Пінській області євреї склали серед місцевих висуванців 25,16 %, серед кадрів обласних установ і закладів — 49,5 %. Досить високою була частка євреїв, зайнятих на судово-прокурорській роботі (41,2 %), дещо меншою, однак також чималою (17 %), була їх кількість серед працівників обкому і райкомів області. При цьому більшість останніх прибули до регіону зі східних областей Білорусії¹⁶².

Серед працівників, висунутих на роботу до місцевих органів Західної України, євреї, як правило, посідали другу за українцями позицію, причому відсоток їх серед “висуванців” зменшувався відповідно

до віддаленості від великих міст. Згідно з даними Львівського обкому партії, на керівну роботу в райрадах м. Львова із місцевого населення було висунуто: 12 українців, 8 євреїв та 3 поляки¹⁶³, на районну роботу по Львівській області направлено відповідно: українців — 59, євреїв — 12, поляків — 3¹⁶⁴ і на керівні посади в сільрадах області: 1553 українця, 75 поляків, 18 євреїв, 3 росіян¹⁶⁵.

Щодо росіян, невеличка частка яких мешкала у західноукраїнському регіоні (здебільшого на Волині та у Бессарабії), то після приходу Червоної армії вони, відчувши значну політичну підтримку, активізували свою культурно-пропагандистську діяльність, яка нерідко набувала і політичного забарвлення. Так, наприклад, під час виборів до Народних Зборів Західної України в с. Схомороховське Ковельського повіту загострилося протистояння між українською і російською громадами, які гуртувалися довкола національних хат-читалень. Члени російської читальні називали своїх візаві “німецькими запроданцями”, натомість українці звали їх “московськими запроданцями”. Звісно, влада стала на бік росіян, позаяк, за повідомленням військових політорганів, в українській читальні “заправляли українські буржуазні націоналісти”, які “ратували за самостійну Україну зі своїм власним урядом і міністрами” і висловлювали сумніви відносно того, що “під владою Москви і Сталіна, хто його знає, чи дадуть Україні яку-небудь автономію, чи ні”¹⁶⁶.

Радянська політична модель брутально імплантувалась у тіло західноукраїнського політикуму. В короткий час за допомогою спецорганів на приєднаних територіях було встановлено однопартійну систему. Усі альтернативні КП(б)У партії і рухи були змушені припинити своє існування, значна частина їх керівництва та активу емігрувала або опинилася за ґратами. Водночас на зміну твореним упродовж десятиліть засадам громадянського суспільства — розгалуженій системі кооперативів, різноманітних спортивних і культурницьких, релігійних, молодіжних, жіночих товариств — зі сходу було перенесено систему вкрай централізованих та контрольованих компартією організацій — на кшталт профспілок, комсомолу, творчих союзів письменників, композиторів і т. ін.

Впровадження на західноукраїнському терені економічної матриці казармового соціалізму розпочалося з суцільної націоналізації землі, а також промисловості й торгівлі¹⁶⁷.

Враховуючи досвід другої редакції “воєнного комунізму”, внаслідок якого наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. Україна фактично опинилась на межі громадянської війни та пережила трагедію голодомору, радянська влада передбачливо утрималась від негайного проведення форсованої колективізації сільського господарства на приєднаних українських територіях. Конфіскована у великих землевласників земля — 2,7 млн га — була розділена між безземельними,

малоземельними селянами та створюваними колгоспами і радгоспами (відповідно 1,1 га та 1,6 га)¹⁶⁸. Проте період добровільності у творенні колгоспної системи все ж виявився нетривалим, і вже з кінця 1940 р. адміністративний та економічний тиск на селян з метою залучення їх до колективних господарств суттєво посилювався. Якщо у травні 1940 р. у Західній Україні було організовано лише 155 колгоспів¹⁶⁹, то наприкінці 1940 р. їх нараховувалось 529¹⁷⁰, а в червні 1941 р. — близько 3 тисяч¹⁷¹. Втім, слабкість органів радянської влади на місцях не давала можливості контролювати хід колективізації: частина колгоспів створювалась формально та існувала лише на папері.

Аналогічні процеси відбувалися і в Північній Буковині. Тут вже до 1 вересня 1940 р. розподілили 99,6 % поміщицької землі, а до 20 листопада ліквідували все церковне землеволодіння¹⁷². При цьому щодо тих, хто виступав проти проведення радянської аграрної політики, застосовувалися жорстокі заходи. Наприклад, поміщика Опрю М. з с. Маморниця було розстріляно 12 лютого 1941 р. за вирокком Чернівецького обласного суду за те, що він “мав 170 га землі та експлуатував найману робочу силу”. Така ж доля спіткала й жінку Черкез-Шнеєр В. з Хотинщини¹⁷³. Репресіям піддавалися і заможні (“куркульські”) селянські сім’ї, які депортувалися.

Ще одним економічним нововведенням стало одержавлення понад 2,2 тисячі промислових підприємств західноукраїнського регіону¹⁷⁴, яке було активізоване постановою ЦК ВКП(б) від 3 грудня 1939 р. “Про націоналізацію промислових підприємств і установ на території Західної України і Західної Білорусії”. Цілком і повністю контрольований Компартією, цей процес все ж мав видимість народного волевиявлення, адже здійснювався у формі проведення відповідних рішень загальними зборами робітників підприємств. Певного авторитету новій владі мало додавати й уведення 8-годинного робочого дня, а також боротьба з хронічною соціальною хворобою польської держави — безробіттям.

До приходу Червоної армії у Львівській області нараховувалося 43 тис. безробітних, у т. ч. 37 тис. робітників і 6 тис. робітників розумової праці. Після встановлення у регіоні радянської влади зі Львівської області було направлено на роботу всього 32 707 осіб, у т. ч. у Донбас — 13 400; на Україну на різні роботи — 1 137 осіб та на роботу у межах Львівської області 17 170. Однак і після цього на обліку на біржі праці на 20.12.1939 р. залишалася ще 25 181 особа¹⁷⁵.

Прискореними темпами на приєднаних територіях стали розвиватися промислові галузі, що мали військове значення. Вже 5 жовтня 1939 р. за наказом наркома паливної промисловості СРСР Л. Кагано-

вича до західних областей України з Москви було направлено фахівців, яким належало вивчити можливі перспективи організації видобутку вугілля¹⁷⁶. Невдовзі в регіоні було прискорено видобуток нафти, вугілля, деревини. Розпочато будівництво численних аеродромів, рокадних доріг, ряду військових заводів та інших військових об'єктів.

Започатковані масштабні структурні зрушення господарства краю мали всі хронічні вади соціалістичної економіки з їх низькою ефективністю праці, незадовільною якістю продукції, ножицями між попитом і пропозицією тощо. Вкрай негативно позначалися й перманентні чистки досвідчених фахівців — управлінців, які переважно відносилися до “класово-ворожих” елементів.

Прикметою часу стала на приєднаних територіях і боротьба радянської влади з приватною торгівлею. Розпочалася вона одразу ж після вступу Червоної армії в західноукраїнський регіон. У звичайних за умов воєнного часу перебоях з постачанням продуктів харчування та зростанням на них цін військова влада одразу ж звинуватила місцевих торговців. Військовим трибуналом Українського фронту впродовж жовтня 1939 р. було проведено кілька відкритих судових процесів над ними. Зокрема, на початку жовтня в Станіславі, у приміщенні кінотеатру “Варшава”, під схвальні овації натовпу було засуджено на строк від 7 до 10 років з конфіскацією майна “гендлярів Горвиця, Штейнберга, Шумера, Енгеля, Самоелі, Рамера за злісне підвищення цін на товари”¹⁷⁷. Схожий процес відбувся і в м. Рогатин, де за статтею 127 Кримінального кодексу УРСР було засуджено “спекулянта Грата”¹⁷⁸. Невдовзі, однак, від цієї практики відмовились. Не останню роль у цьому відіграло усвідомлення військово-політичним керівництвом “політичної небезпеки” організації подібних показових процесів “у найгарячіші дні проведення виборів до Народних Зборів”¹⁷⁹. Після проведення плебісциту придушення приватної торгівлі набуло в Західній Україні організованого характеру, що, звичайно, не могло не призвести до негативних наслідків — перебоїв у постачанні міст товарами й продуктами, зростання цін, появи незнамого досі феномену довгих черг. Характерною в цьому плані стала ситуація із закриттям восени 1940 р. у Львові всіх приватних продуктових магазинів, ринків, внаслідок чого розпочалися різкі перебої з постачанням продуктів¹⁸⁰. Подібне відбувалось і в інших містах.

Впровадження комуністичної ідеології на західноукраїнських землях супроводжувалось нищенням традиційного духовного життя регіону, в якому найповажніше місце посідала релігія. Наміри нової влади розпочати нещадну боротьбу з “релігійними забобонами” місцевого населення відчуло вже в ході “визвольного походу”. Недолуга атеїстична агітація армійських політпрацівників, відверто вороже ставлення значної частини військовослужбовців до церкви й свяще-

ників, непоодинокі випадки пограбування останніх погано поєднувалися з деклараціями радянського військово-політичного керівництва про повагу до релігійних почуттів віруючих. В окремих випадках військові навіть вдавалися до спроб закривати церкви. Так вчинив, зокрема, батальйонний комісар одного з шпиталів Українського фронту Черняхів, який не тільки категорично заборонив підлеглим з місцевих мешканців відвідувати церкву в буденні дні, але й навіть відібрав ключі від храму з тим, аби його наказ не було порушено¹⁸¹.

Принагідно зазначимо, що в самій Червоній армії, яка просувалася територією Західної України, так само панувало досить войовниче ставлення до релігії та віруючих. Зокрема, баптистів, які в ході призову відмовлялися брати до рук зброю, притягали до судової відповідальності. Армійські політпрацівники уважно стежили за “атеїстичним вихованням” особового складу, сприймаючи за справжнє ЧП прояви релігійності з боку червоноармійців. Показовий випадок стався у вересні 1939 р. в одній із частин 27-го стрілецького корпусу Українського фронту, де “було встановлено факт відвідування церкви” в м. Володимир-Волинський червоноармійцем Євтушенком. Секретар партбюро частини в приватній бесіді спробував роз’яснити йому “непристойність такої поведінки”, однак це не подіяло. “В Бога я вірую, йому й молюся, і взагалі, що це за гоніння! — доповідав політпрацівник командуванню про реакцію Євтушенка. — Бог мене захищає, Він мій Спаситель від усіляких гріхів. Що хоче робить, а молитися все одно буду!” Зіткнувшись з такою непоступливістю віруючого, секретар партбюро вказував за доцільне “з’ясувати політичну фігуру Євтушенка щодо можливості його перебування в РСЧА”¹⁸².

Така настанова радянських військовослужбовців нерідко призводила до конфліктів на релігійному ґрунті з місцевими мешканцями. Так, 9 грудня 1939 р. в м. Жидачів під час побудови огорожі довкола військової частини червоноармійці за наказом воєнтехніка 1 рангу Ляліна підкопали та звалили на землю хрест з розп’яттям. При падінні статуя на хресті розбилася навпіл, після чого старшина частини забрав собі відбиті латунні частки “для господарського використання”. Другу частину розп’яття солдати віддали місцевим мешканцям, які віднесли її до костюлу. Ксьондз відразу зібрав парафіян і продемонстрував їм “наслідки діяльності більшовиків”. Близько тисячі обурених вірних з вигуками “Ганьба!” пішли до військової частини з вимогою віддати їм рештки розп’яття, що приголомшені військові невдовзі й зробили. Лише на прохання ксьондза натовп розійшовся, а наступного дня люди зібралися знову для “поховання хреста”. Після цього в місті двічі розкидалися листівки з закликком підняти повстання і гаслами “Геть комуністів!”¹⁸³

Військові політоргани охарактеризували ці події як “антирадянську демонстрацію на релігійному ґрунті”, організаторами якої нази-

валися “польський ксьондз і ворожі елементи, які зіграли на релігійних почуттях та роздули конфлікт між армією та місцевим населенням”¹⁸⁴.

Хоча вчинок Ляліна і “розбирався” на партійних зборах, а з особовим складом військової частини провели бесіди “відповідно до Постанови Станіславського обкому про взаємовідносини з місцевим населенням відносно питань релігії”¹⁸⁵, це була лише тактика. Стратегія радянської влади була і залишалася одна — знищення релігії на території СРСР раз і назавжди. Між тим, у своїй політиці на приєднаних землях сталінський режим виходив із урахування певних факторів. Передовсім це стосувалося конфесійних і етнічних особливостей регіону, ставлення віруючих до нової влади, потенційної активності їхнього спротиву, а також зв’язків релігійних конфесій з антирадянськими політичними рухами та підпіллям. З огляду на все це першою жертвою нової влади стала римо-католицька церква. Саме поляки-католики вважалися найменш лояльною до Рад категорією населення, а костьоли — одним із головних осередків антирадянської агітації. Отож ксьондзи відразу потрапили до перших хвиль репресій, що їх провадив НКВС. З 57 заарештованих органами священнослужителів 19 було розстріляно¹⁸⁶. Після розгрому костьолу радянська влада взялася і за релігійні конфесії своїх недавніх етнічних союзників — українців і євреїв. Хоча після затвердження радянської влади жодна з традиційних українських церков — Українська греко-католицька, Українська автокефальна православна — офіційно не були заборонені, тиск на них постійно посилювався перешкоджанням викладанню Закону Божого в школах, експропріацією церковних земель, скасуванням права на друкарську діяльність, закриттям духовних семінарій, встановленням непомірно високих податків і т. ін. Водночас посилилися репресії проти духовенства. Лише в Галичині напередодні німецького нападу було заарештовано 79 священників, частину з них було розстріляно у червні 1941 р.¹⁸⁷ Після відступу Червоної армії митрополит А. Шептицький, повідомляючи Ватикан про нищення Советами УГКЦ, зазначив, що в його єпархії були вбиті чи померли у в’язниці 12 священників, 33 було вивезено до Сибіру, а в Перемишльській єпархії загинули близько 20 осіб¹⁸⁸. У Північній Буковині наступ на румунську православну церкву був ще потужнішим. Буковинську митрополію ліквідували, її Чернівецьку резиденцію перетворили на музей, а церковні землі націоналізували. Священників обкладали високими податками, не обминули їх і репресії.

Антирелігійна політика радянської влади відносно іудаїзму, як і щодо українських церков, не мала спочатку відверто репресивного характеру. Офіційно єврейські релігійні общини не було розпущено. Однак, враховуючи те, що саме традиційні іудейські общини організаційно й духовно об’єднували значну більшість місцевого єврейс-

тва, влада зробила все можливе, щоб мінімізувати їхній вплив. Найбільшої шкоди общині завдали економічні заходи сталінської влади. Остання обкладала великими податками синагоги й служителів культу, вдавалася до націоналізації общинних будівель і майна, закриття синагог тощо. До того ж політика радянської влади примусила покинути батьківщину найбільш заможних членів общини, на пожертви яких трималися її фінансова незалежність і процвітання. Все це значно підірвало життєздатність іудейських общин. Наприклад, скорочення фінансових засобів позбавляло общини можливості утримувати власні лікарні, школи, лазні і т. ін. Годі й казати, що закриття єврейських релігійних шкіл та єшиботів у зв'язку із прийняттям закону про відділення церкви від школи завдало потужного удару по іудаїзму. Спроби створювати підпільні релігійні школи жорстоко придушувалися органами НКВС. Наступ радянської влади на традиційне єврейське життя провадився і на ґрунті указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. про перехід на 8-годинний робочий день і 7-денний робочий тиждень: під загрозою ув'язнення євреїв примушували працювати в суботу і в святкові дні тощо.

Все це значною мірою послаблювало позиції релігійних громад у Західній Україні і водночас посилювало неприйняття “безбожної влади” з боку релігійно налаштованого населення.

Насадження в Західній Україні радянського режиму супроводжувалось розгортанням масових репресій, що випливало з самої природи сталінської тоталітарної системи, основу якої становив терор. Знищення старої еліти, передовсім польської, розглядалося радянською владою як важливіша умова руйнування структур державного та адміністративного апарату, попередньої системи управління та власності, інтеграції краю до СРСР. Тільки в період з вересня по грудень 1939 р. було затримано й передано до судових і каральних органів понад 10,2 тисяч осіб¹⁸⁹.

Слід відзначити, що саме радянські військові започаткували репресії та каральні дії на приєднаних землях. Уже в ході воєнної кампанії спостерігались випадки розстрілів без суду й розслідування полонених польських солдатів і офіцерів, а також жандармів, поміщиків, військових осадників, лісників тощо. Це сталося внаслідок, з одного боку, впливу радянської військової пропаганди, а з іншого — укорінених у свідомості військовослужбовців негативних стереотипів і штампів, вироблених комуністичною ідеологією з її наголосом на ідеї класової боротьби. Образи “пса-офіцера”, жорстокого й безжального ката-жандарма, “кровопивці, нещадного експлуататора трудового народу ляха-поміщика” і т. ін. набули в цей час справжньої демонізації¹⁹⁰. Отож, зустрівши віч-на-віч “класових ворогів”, переможці — радянські командири й комісари — нерідко стали перебира-

ти на себе роль “месників за народні страждання”, “карального меча правосуддя”.

Військові документи тієї пори рясніють повідомленнями про численні випадки незаконних розстрілів полонених і представників місцевої адміністрації, польської політичної та економічної еліти. Російська дослідниця Н. Лебедева називає до 20 місць, де Червоною армією вчинялися незаконні розстріли польських полонених. Наприклад, після здобуття м. Гродно розлючені опором поляків радянські військові розстріляли 300 польських вояків¹⁹¹.

Чимало аналогічних злочинів було скоєно і на Українському фронті. Так, за наказом командира батальйону ст. лейтенанта Булгакова і ст. політрука Кондюрина (44-а стрілецька дивізія) 27 вересня 1939 р. були розстріляні з гармати (!) 15 польських кавалеристів, захоплених у бою під м. Руське. Їхні трупи покинули просто неба в полі¹⁹².

Незаконні розстріли вчинялися подекуди й без будь-яких видимих мотивів, лише на підставі того, що жертви були офіцерами. Наприклад, писарчуки Катрюков та Парфіров зі штабу 14-ї кавалерійської дивізії під приводом відправки до штабу полонених вивели за село й розстріляли двох польських офіцерів¹⁹³. Ще двох офіцерів було вбито червоноармійцями цієї ж дивізії Куріциним і Щербатюком¹⁹⁴.

Фактично поза законом опинилися також польські поліцейські й жандарми, яких могли вбити лише за носіння форми. Наприклад, 26 вересня батальйонний комісар 125-го артполку 81-ї стрілецької дивізії Минеєв під час перевірки візків з біженцями і з польськими солдатами, які поверталися додому, побачив на деяких з них жандармську форму. Він так перейнявся класовою ненавистю, що наказав розстріляти полонених (начебто “за супротив”), що й було зроблено на очах усієї колони біженців¹⁹⁵.

З польськими поміщиками радянські військові нерідко розправлялися прямо у них вдома. Так, молодший політрук 15-го стрілецького корпусу Загорульський 21 вересня 1939 р. в с. Олександрівка застрелив у ліжку хворого польського поміщика, якого оглядав лікар¹⁹⁶.

Типовим у контексті застосування радянськими військовими “класового підходу” може слугувати випадок, що стався на дорожньо-контрольному пункті поблизу Тернополя. Там було затримано двох невідомих, як повідомлялось, батрака й куркуля за соціальним походженням. На запитання червоноармійця, що робити з затриманими, начальник політвідділу 24-ї танкової бригади батальйонний комісар Березовський відповів: “Батрака — відпустити, а куркуля — розстріляти”¹⁹⁷.

Непоодинокими були й випадки вбивства радянськими військовослужбовцями офіцерів і поміщиків (подекуди разом із сім'ями) з

метою пограбування. При цьому “класовий принцип” виступав лише виправданням злочину.

Наведемо кілька характерних прикладів. Старший лейтенант Таубеков з 41-го артилерійського полку у м. Тернопіль застрелив 4 польських офіцерів і зняв з них годинники¹⁹⁸. 2 жовтня 1939 р. лейтенант А. Зрячев (36-а окрема легка танкова бригада) з групою червоноармійців грабував у с. Стоїно поміщика. За відмову віддати ключі від комори він власноруч застрелив хазяїна, а потім наказав солдатам розстріляти і його зятя¹⁹⁹. Того ж дня у с. Каменка командир та два червоноармійці з 28-го кавалерійського полку 5-ї кавбригади вчинили розправу над родиною поміщика П. Бурачка (Барабечек). Його самого, дружину 60 років, двох синів та дружину одного з них (останню попередньо було звалтовано) вбили в будинку. Стару приживалу Чернецьку злочинці у військовій формі застрелили вже на вулиці на очах селян²⁰⁰.

Слід зазначити, що, крім незаконних розстрілів з боку військовослужбовців, каральні органи Червоної армії знищували “класових ворогів” і на цілком законних підставах, адже Військова прокуратура та Військові трибунали Українського й Білоруського фронтів отримали таке право і широко ним користувалися. Згідно з директивою Голови воєнної колегії Верховного суду СРСР армійського воєнюриса Ульріха, вироки воєнного трибуналу щодо місцевих мешканців Західної України мали затверджуватися Воєнними радами фронтів і виконуватися без санкції Москви²⁰¹. Граючи у популізм з місцевим населенням напередодні виборів, ці органи нерідко засуджували до страти польських поліційних чинів різних рангів, рядових агентів і навіть простих селян. Так, 21 вересня 1939 р. керівниками військової прокуратури й особого відділу 2-го кавалерійського корпусу без суду і слідства було розстріляно 10 осіб адміністративних поліційних чинів²⁰². 6 жовтня ВТ Українського фронту засудив до розстрілу С. Члома, 1905 року народження, начебто “за активну боротьбу проти революційного руху в 1933 році”. “Він бив в’язнів-комуністів і погрожував їм”, — відзначалось у вирoku²⁰³.

Розпочаті на західноукраїнських землях у вересні 1939 р. репресії і терор проти місцевої польської еліти стали передвістям Катинської трагедії, під час якої, відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 р., упродовж квітня—травня 1940 р. у Козельському (Смоленська область), Старобільському (Харківська область) та Осташківському (Калінінська область) спецтаборах НКВС, а також у ряді в’язниць Києва, Харкова, Херсона та Мінська було розстріляно близько 22 тисяч польських офіцерів²⁰⁴.

Широкого розмаху набули на приєднаних землях депортації. З метою “очистки регіону від неблагонадійного елемента” впродовж 1940—1941 рр. радянськими спецорганами було проведено кілька операцій по адміністративному виселенню місцевого населення.

Спочатку за наказом наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 29 грудня 1939 р. до східних районів Радянського Союзу вивозились польські військові та цивільні осадники. Під час другої хвилі депортацій — на початку квітня 1940 р. — з приєднаних територій виселялись “класово-ворожі групи” поляків та українців. Серед них були громадські та політичні діячі, українські націоналісти, а також члени колишньої Комуністичної партії Західної України, яких більшовицьке керівництво вважало “не вповні лояльними”. Депортувалися не тільки “вороги народу”, але також і їхні сім’ї. Третя хвиля депортацій, яка прийшла на червень 1940 р., мала характер “зачистки” західноукраїнських земель від “неблагонадійного елементу”. Разом із тим у цей час було вислано значну кількість польських євреїв, які відмовилися приймати радянське громадянство.

Хоча каральні заходи сталінського режиму спрямовувались проти представників усіх національностей, все ж найбільше постраждали поляки (близько 550 тисяч осіб) та українці (близько 500 тисяч осіб)²⁰⁵. Загалом репресії на колишніх польських землях охопили близько 1,2 мільйона осіб, тобто до 10 % місцевого населення²⁰⁶. Вказуючи, що на контрольованій радянською владою території Західної України загинуло в 3—4 рази більше місцевого населення, ніж на вдвічі більшій за розмірами німецькій частині окупованої Польщі, історик Ян Гросс охарактеризував сталінський СРСР як “державу-вбивцю”²⁰⁷.

Так само, як і на щойно приєднаних землях колишньої Польщі, в анексованих румунських провінціях радянізація, почавшись із чисток “класово чужих елементів”, швидко набула етнічної забарвленості. Ті з представників вищого й середнього класу, хто не встиг виїхати до Румунії, були майже повністю ліквідовані. Їх чи зсилали, чи засуджували до різних строків ув’язнення, чи розстрілювали. Наприклад, О.Руссо з Хотина було розстріляно за те, що він “брав участь у контрреволюційній партії “кузистів” і видавав радянських активістів”²⁰⁸. До речі, члени “антирадянських партій”, яких за підрахунками спецорганів тут нараховувалось (разом із членами родин) до 5 тис. осіб, стали однією з перших жертв НКВС.

До “зрадників батьківщини” прирівнювались також і румунські державні службовці, причому особливо небезпечними вважались ті, хто перебував на службі в поліції, жандармерії та примаріях. Навіть дрібні посадовці й пересічні охоронці отримували за цей “злочин” до 7 років виправно-трудових таборів.

Депортації відбувалися в цьому регіоні у 2 етапи: 23 травня 1941 р. вислали 181 родину (понад 500 осіб), передусім тих, хто висловлював бажання виїхати з СРСР²⁰⁹. А 13 червня 1941 р. виселили ще 2279 сімей (7720 осіб) з числа активних членів партій та їхніх близьких родичів (2340 осіб), членів сімей зрадників батьківщини (2766

осіб), колишніх поміщиків, фабрикантів, чиновників, поліцейських, офіцерів румунської, польської та Білої армій (1518 осіб)²¹⁰.

На загал за попередніми підрахунками впродовж 1940—1941 рр. на території Північної Буковини й Хотинщини було репресовано з політичних мотивів близько 11 тис. осіб, з яких понад 1400 були розстріляні, загинули в тюрмах і на спецпоселеннях²¹¹.

Впродовж року місцеве буковинське населення майже повністю зневірилось в радянському режимі. Коли 10—11 січня 1941 р. в Чернівецькій області відбулися вибори до Верховних рад СРСР та УРСР, чимало людей висловлювало думки щодо їхньої фіктивності. “Це суцільна дурість і обман, — заявив учитель с. Довжок Спатар, — які робляться тільки для закордону. Вони ж самі виставляють своїх кандидатів, а ті потім з успіхом душать народ. Хіба народ виставляє, кого він хоче?! Ні, заставляють голосувати за тих, кого скажуть”²¹².

Однією з форм протесту місцевого населення проти радянської влади стали спроби здійснення групових переходів державного кордону. Проте влада жорстоко придушувала подібні акції. Так, 28 січня 1941 р. мешканці сіл Гарячий Урбан, Гарячий Монастир, Бояни, Остриця, Магала були перехоплені кавалерійськими частинами прикордонної застави та оперативними працівниками УНКВС на відстані 3 км від румунського кордону. При цьому було вбито 12 осіб, затримано 53 та лише 2 вдалося перейти кордон²¹³. Коли після чергової відмови місцевої влади селянам Глибоцького району заборонили дозволити зареєструватися з приводу виїзду до Румунії, останні 1 квітня 1941 р. зробили спробу прорватися туди самотужки. В результаті близько 50 осіб було вбито й поранено, а в селах розпочалися масові арешти.

На запит М. Хрущова до Москви, що з цього приводу робити, Сталін відповів: “Стріляти по людях, звісно, можна, проте стрілянина — це не головний метод нашої роботи”²¹⁴.

Військові події, радикальні зміни режимів, специфіка сталінської національної політики зумовили мобілізацію етнічностей та загострення міжетнічних стосунків у західноукраїнському регіоні. Водночас воєнні дії та сталінські репресії призвели до значних демографічних змін. Сотні тисяч людей різних національностей у вересні 1939 р. були змушені покинути місця свого постійного проживання та перетворились на біженців. Двома потоками із заходу на схід та зі сходу на захід рушили вони через розбурхану війною країну. Польські євреї рятувались передовсім від расової політики нацистського режиму, частина поляків та українців — від комуністичного панування²¹⁵. На демаркаційній лінії між вермахтом і Червоною армією постійно накопичувалися тисячі й десятки тисяч людей. Зокрема, на 19 жовтня 1939 р. у м. Перемишль очікували на дозвіл в’їхати на контрольовану німцями територію 3780 осіб, у тому числі 3647 поляків, 62 українці,

20 німців, 42 євреї. Водночас на перехід до радянської зони очікувало 816 осіб, здебільшого євреї та українці²¹⁶. 25 вересня 1939 р. німці закрили кордон, пропускаючи на “свою” територію тільки “фольксдойчів”, “українських активістів” та водночас забороняючи проїзд на територію Третього рейху євреїв²¹⁷. Останні натомість отримали дозвіл на вільний виїзд з території Польщі до радянської зони. 30 вересня 1939 р. у районі м. Бірча зосередилось близько 2,5 тисячі євреїв, які прагнули потрапити до СРСР²¹⁸. Те, що вермахт вільно випускав зі своєї зони всіх бажаючих, і перш за все євреїв, викликало підозру радянської сторони. Зокрема, представники спецорганів висловлювались у тому сенсі, що “під приводом перекидання євреїв і громадян інших національностей німці засилають ... свою агентуру з метою шпигунства й диверсійної діяльності”²¹⁹. Невдовзі як “потенційно неблагонадійний елемент” біженці (євреї становили серед них понад 80 %) стали примусово виселятися в глиб території СРСР²²⁰.

Дещо інша доля спіткала етнічних німців Західної України. Згідно з угодою, укладеною 16 листопада 1939 р. між урядами СРСР і Німеччини²²¹, розпочався їх масовий виїзд з територій, контрольованих Червоною армією. В планах А. Гітлера про створення в Центральній Європі Великої Німеччини (тисячолітнього III Рейху) так звані фольксдойче мали відіграти важливу роль: поширення німецької експансії на сусідні країни (аншлюс Австрії, анексія Чехословаччини) саме й проводилося під гаслом “Heim, ins Reich!” — “Додому, в Рейх!”²²². У позбавленні Західної України від доволі відчутної німецької присутності було зацікавлене й сталінське керівництво, яке в такий спосіб продовжувало практику етнічних “зачисток” від нелояльних націй приєднаних територій. Щодо самого німецького населення, то воно здебільшого не виявляло симпатій до радянської влади. Як повідомлялося в донесеннях політпрацівників Українського фронту, німецькі колоністи Західної України не приховували свого розчарування з приводу того, що ці території мають відійти до СРСР, а не до Німеччини. Натхненні розповіді військових агітаторів про переваги радянського способу життя не справляли помітного враження. Боячись негайної колективізації, “політично неписьменні” колоністи подекуди розпочали масовий забій худоби. “Все одно радянська влада забере, — говорили вони. — Краще ми самі з’їмо”²²³. Одразу ж після підписання Угоди про взаємне переселення українців і німців серед останніх, за даними органів НКВС, поживилася діяльність “фашистських, сектантських та інших елементів”, спрямована на активізацію переселенського руху до Німеччини. В одній із інформацій заступника наркома внутрішніх справ СРСР Кобулова повідомлялося про те, що в Бессарабії, Північній Буковині та республіках Балтії

організація переселення німців проводиться “під антирадянськими та націоналістичними гаслами”²²⁴. В 1939—1940 рр. з щойно приєднаних до СРСР територій до німецької зони окупації Польщі виїхало понад 250 тисяч етнічних німців, у тому числі 60 тисяч з Волині, 96 тисяч з південної Бессарабії, 42 тисячі з Північної Буковини, 60 тисяч зі Східної Галичини²²⁵. Втім, частина німців, продовжуючи зберігати значний ступінь нелояльності до більшовицької влади, все ж залишилась на підрадянських територіях. Зокрема, як повідомлялося в донесеннях радянських спецорганів, чимало німців залишилося в Акерманській області, перетворивши її на своєрідний центр націонал-соціалістів Бессарабії (тут активно діяли напередодні радянсько-німецької війни різноманітні пронацистські організації, шпигунські центри тощо)²²⁶.

З анексованих Радянським Союзом територій до Румунії виїхали до 200 тисяч румунів²²⁷. Водночас чимало сільських мешканців, які мали власне господарство, залишилися. Слід також зазначити, що в ході наступу Червоної армії було “випадково” зайнято необумовлений попередніми угодами Герцаївський район, який компактно заселяло румунське населення²²⁸. Він так і залишився під радянським правлінням. Водночас, рятуючись від потужного спалаху антисемітизму, що здійнявся у Румунії після втрати нею Бессарабії та Північної Буковини, до СРСР переїхало кілька десятків тисяч євреїв, чимало яких було напередодні війни депортовано сталінським урядом до тилкових районів СРСР. Так, 18 червня 1941 р. 3800 буковинських євреїв з т. зв. “контрреволюційних елементів” були виселені до східних районів СРСР²²⁹. Ізраїльський дослідник М. Альтшулер стверджує, що лише з самих Чернівців було депортовано 4 тис. євреїв, представників “експлуаторських класів”²³⁰.

Парадоксально, проте факт: возз’єднання західноукраїнських земель з Великою Україною — мрія, яку десятиліттями плекали українські націоналісти, нарешті була здійснена більшовиками. Щоправда, на відміну від пропагованої націоналістами ідеї соборності українських земель “Від Сяну до Дону”, “Возз’єднання українських земель в єдиній Українській державі” здійснювалося лише за рахунок приєднання колишніх польських та румунських територій і не торкалося етнічних українських земель, які опинилися у “внутрішніх кордонах” СРСР, зокрема в Росії, Білорусії та щойно утвореній Молдавській РСР. І все ж возз’єднання етнічних земель стало подією історичної ваги для України. Саме з цього часу, внаслідок зрослої геостратегічної, політичної та економічної ваги для Радянського Союзу, УРСР справді перетворилася на “другу радянську республіку”. Це, звісна річ, підвищувало на союзному рівні і роль української радянської політичної еліти, яка з розширенням кордонів республіки та додаванням потужного галицького національного ферменту стала дедалі виразніше усвідомлювати себе українською

національною елітою. Водночас возз'єднання Заходу й Сходу об'єктивно сприяло піднесенню національно-етатистської свідомості пересічних українців. Здійснювана більшовиками українізаційна політика в західноукраїнському регіоні проводилась на фоні загасання українізаційних процесів на Сході, який вже встиг відчувати на собі потужний тиск русифікації. До певної міри приєднання Західної України до СРСР врятувало східних українців від суцільної асиміляції та розукраїнення. Процес возз'єднання надав друге дихання тим прихильникам національного відродження, які зуміли зберегтися за умов сталінського терору.

В цілому ж платнею за сумнівні соціальні експерименти, здійснювані радянською владою на анексованих територіях, стала справжня гуманітарна катастрофа, яка перманентно тривала тут від часу входження Червоної армії. Все це не лише призводило до численних людських втрат та демографічних змін, але й викликало загострення міжетнічних взаємин у регіоні. Наслідком короткотермінового радянського правління стали серйозні зміни суспільних настроїв основної маси західноукраїнського населення, яке, доволі швидко розчарувавшись у радянській моделі української державності, стало виявляти антирадянські і подекуди пронімецькі настрої. Останнє не могло не датися взнаки з початком війни нацистської Німеччини проти СРСР.